

ФЈОДОР МИХАЈЛОВИЧ ДОСТОЈЕВСКИ

ЈЕВРЕЈСКО ПИТАЊЕ

I ПРЕТХОДНЕ ПРИМЕДБЕ

О, немојте мислити да ми је намера да покренем "јеврејско питање"! Овај сам наслов ставио шале ради. Ја немам ни снаге за једно тако обимно питање као што је питање о стању јевреја у Русији, и о стању саме Русије која у редовима својих синова броји три милиона Јевреја. То питање није у мојој моћи. Али неки сам свој суд о томе ипак могао имати, и – тим се мојим судом неки јевреји почели интересовати. Од неког времена, почео сам од њих примати писма, у којима ми озбиљно, и са извесном горчином приговарају: како их нападам "како, тобож, презирем Жидова, презирем га не због мана његових, "не као експлоататора", већ као племе, то јест због тога "што је, веле, Јуда продао Христа".

Овако ми пишу образовани Јевреји, то јест од оних који, (приметио сам то, али никако нећу да уопштавам ову своју примедбу, унапред се ограђујем) који увек као да се старају да вам даду на знање: да су се они због свог образовања одавно већ одrekli "предрасуда" своје народности, не испуњавају религиозне обреде као остали Јевреји (рачунајући да им је то испод достојанства) и, тако рећи, у Бога не верују. Узгред буди речено сва та господа "знатнијих Јевреја" којој је стало до њихове народности, много греше што су заборавила свог четрдесет векова старог Јехову, и одричу га се. И није то грех само у смислу осећања народности, већ и у смислу много других узрока ширег значаја. Чудна ствар: не да се замислити Јеврејин без Бога! Јеврејин без Бога, то је готово немогућност. Та тема је врло озбиљна, па ћемо је засад оставити по страни.

Више је него чудно: како су ме, и зашто, Јевреји уврстили у непријатеље народа и нације своје. Да их осуђујем као експлоататоре, и због још неких мана, дали су ми донекле право они сами – али само речима; у ствари, тешко је наћи раздражљивијег и нервознијег човека но што је образовани Јеврејин као Јеврејин. Па ипак: кад сам, и на који начин показао мржњу према Јеврејима као народу? У свом срцу такве мржње нисам никад имао; они Јевреји, који су моји познаници, знају то; дакле, од самог почетка, пре него што ћу ишта рећи, одбијам од себе ту неумесну оптужбу једном за увек, како о томе не бих морао још расправљати.

Не окривљују ли ме можда за "мржњу" стога што понекад Јеврејина зовем просто именом "Жидов" ? Прво, ни на ум ми није никад пало да би то било за њих увредљиво; а друго, ту реч "Жидов", колико се сећам, употребио сам као израз за једну одређену мисао: "Жидов, Жидовштина, Жидовско царство", и т. д. Тим се изражавао извесан појам, правац, карактеристика доба. Може се расправљати о том називу и имену, може се не слагати с њом, али се не треба осећати увређен због те речи.

Навешћу једно место из писма добро познатог и веома образованог Јеврејина, који ми је послао мало подуже, и у сваком погледу ванредно и занимљиво писмо. У њему је једна од најкарактеристичнијих оптужби која се баца на мене због мржње према Јеврејима као народу. Само се по себи разуме, име господина Н. Н., који ми је писао, остаће непознато... "али, хоћу да додам још нешто, што никако не могу себи да објасним. То је ваша мржња према "Жидову", која се јавља скоро у сваком броју вашег "Дневника". Хтео бих да знам зашто устајете против Жидова, а не против експлоататора уопште? Ја можда још више него ви не могу да подносим предрасуде своје нације – нисам мало од њих страдао – али никад нећу дозволити тврђење: да у крви те нације живи несавесни експлоататор.

... Зар се ни ви не можете дићи до основног закона сваког социјалног живота: да сви грађани једне земље, без разлике, ако само врше своју дужност према држави, треба и морају уживати сва грађанска права; и, с друге стране, да за оне који се не придржавају постојећих закона, за штетне чланове друштва, мора постојати иста врста казне, једнака за све? Зашто да баш сви Јевреји морају бити ограничени у својим правима? и зашто за њих мора постојати нарочити казни закон? По чему је експлоатација странаца (Јевреји су ипак руски поданици!): Немаца, Енглеца, Грка, којих је у Русији више него што треба, зашто је она боља од жидовске експлоатације? По чему је руски православни зеленаш, готован, издајица и крвопија, који се тако намножио по целој Русији, по чему је он бољи од сличних њему Жидова, који делају ипак у ограниченом кругу? По чему је онај бољи од овога?" ...

Добронамерни кореспондент упоређује сада неколико познатих руских зеленаша са јеврејским, у смислу том, да Руси не даду да их неко претекне. Али ми се својим зеленашима и не поносимо, нити их стављамо за углед; напротив, потпуно се слажемо с тим да ни једни ни други зеленаши не ваљају.

"Таквих бих вам питања могао на хиљаде да постављам.

... "Ви, међутим, говорећи о Жидову, уносите у тај појам сву ону страшно бедну масу тромилионог јеврејског живља у Русији, од којих бар два милиона девет стотина хиљада води очајну борбу за јадни опстанак, а морално је чистији од других народности, па и од обожаваног вашег руског народа. Ви, даље, под тај назив стављате још приличан број Јевреја са високом школом, који се одликују на свима пољима државног живота; узмите на пример..."

(Опет неколико имена, која, осим Голдштајна, немам права да износим, јер би некима од њих било непријатно, кад би прочитали о себи да су пореклом Јевреји.) .. "Голдштајн, (који је херојски умро у Србији за словенску идеју) као и други који су радили за добро друштва и човечанства. Ваша се мржња према "Жидову" простире чак и на Дизраелиа... који вероватно ни сам не зна да су му претци некада били шпански Јевреји, и који, више него сигурно, не води енглеску конзервативну политику са гледишта "Жидовства".... На жалост, ви не познајете ни јеврејски народ, ни његов живот, ни његов дух, нити његову четрдесетвековну историју. На

жалост, јер сте ви, у сваком случају, човек искрен безусловно честит, и нехотице причињавате бол огромној маси сиромашног народа, док моћни "Жидови" примају моћне овог света по својим салонима, и, разуме се, не плаше се ни штампе ни бесциљног гњева оних које експлоатишу. Али доста с тим! Сумњам да ћу вас убедити у своја схватања, – премда бих био врло задовољан да сте ви мене могли убедити "

Ето то је одломак из писма. Пре него што ћу ишта рећи (јер нећу, наравно, на себи понети тешку кривицу, скрећем пажњу на жестину напада и на степен увредљивости. Прво, за целу ову годину откад издајем "Дневник", није било у њему таквих чланака против "Жидова", који би могли да изазову онолико жесток напад. Друго, мора се приметити, да се добронамерни кореспондент, додирнувши у неколико својих редова и руски народ, није стрпео ни уздржавао, него се понео према јадном руском народу већ и одвећ са висине. Истина, на Русији ни од стране Руса није остало ниједно непопљувано место, (што рекао Шчедрин) дакле се није чудити Јеврејима. У сваком случају, та жестина сведочи о томе како Јевреји гледају на Русе. Писмо оно је писао човек заиста културан и талентован; (не мислим тиме да је и без предрасуда 😊 шта тек онда да очекујемо од некултурних Јевреја – којих је тако много – шта тек они осећају према Русима!?)

Не говорим ово да их окривим: све је то тако природно! Хоћу само да кажем: у разлозима нашег неслагања с Јеврејима кривица није само до руског народа, него су се ти разлози нагомилали с обеју страна, разуме се! и питање је још: с чије стране у већој мери? Напоменувши то, рећи ћу сад неколико речи у своје оправдање, и како ја уопште гледам на ову ствар. Иако за решење овог питања, дакако, немам снаге, ипак ваљда могу бар нешто рећи.

II PRO И CONTRA

Претпоставимо да је заиста тешко знати четрдесетвековну историју народа као што су Јевреји; али за први мах већ знам то, да на целом свету сигурно нема другог народа, који би се толико жалио на своју судбину, сваки час, на сваком кораку, и сваком својом речи – жалио се на своје понижење, своје страдање, своје мучеништво. Помислио би човек у брзини да доиста нису Јевреји они који господаре у Европи; да нису они ти који управљају берзама, дакле толико рећи: управљају политиком, унутрашњим пословима, моралом једне државе. Нека је благородни Голдштајн баш и умро за словенску идеју – ипак, да није тако снажна јеврејска идеја у свету, можда би то "словенско" (прошлогодишње) питање било већ одавно решено у корист Словена, а не Турака. Готов сам и да поверујем да је лорд Биконсфилд (* Дизраели, лорд Биконсфилд) заборавио на своје порекло, на то да је шпански Жидов, (он то ипак није заборавио!) али да је "руководио енглеском конзервативном политиком" последњих година мање више као Жидов, у то се, по мом мишљењу, не може сумњати. "Мање више" се не да порећи.

Али, нека све то буду само речи, речи од моје стране. Дозвољавам. Ипак, не могу

без поговора да поверујем крицима Јевреја. да су потиштени, намучени и понижени. По моме мишљењу, руски сељак, односно руски грађанин, много већи терет носи на својим леђима него Јеврејин. Мој кореспондент, у свом другом писму, пише ми:

"Пре свега, неопходно је дати им (Јеврејима) сва грађанска права; (помислите само, ти људи су лишени најосновнијег права: слободног избора места живљења, због чега је јеврејска маса јако стешивијена, као и свима другим народима у Русији; и тек онда тражити од нас испуњавање дужности према држави...

Али помислите сад и ви, господине дописниче, ви, који ми пишете у истом писму, на другој страни, "да можда више волите и жалите радничку масу рускога народа него и само јеврејство", (што је и сувише снажна реч од једног Јеврејина) – помислите сада ви: да у време кад је Јеврејин "страдао не могући да слободно бира место живљења", помислите да је у то време двадесет и три милиона "руске радничке масе" страдало под јармом велепоседника као робље, што је, мислим, мало теже било него "не бирати место где ће човек да се настани." А да ли су их и тада жалили Јевреји? Сумњам. У западном крају Русије, као и на југу, одговориће вам на то врло разложно: не, Жидови су и тад исто као и сада викали о неким правима, правима која ни руски народ није имао; викали су и јадали се да су потиштени и мученици, и, тек кад им буде дато више права, "тада тек нека се тражи од њих испуњење обавеза према држави".

Дошао је онда Ослободилац, и ослободио староседеоце руске сељаке. И, ко се први бацио на сељака као на своју жртву? ко се први користио његовим манама? ко га је вешто уплео у своје златне мреже? ко је брже боље заменио, где је само могао и стигао, пропале спахије – с том разликом да, док су се спахије, можда и врло експлоатишући људе, ипак старале да не упропасте коначно сељаке, можда и само себе ради, да не би истрошили радну снагу – докле Јеврејин за истрошеност руске снаге не мари! Он узима своје, и иде даље.

Знам већ, Јевреји, чим буду ово прочитали, надаће дреку како то није истина, да је то клевета, да ја лажем, да само зато верујем свима тим глупостима што "не знам четрдесетвековну историју" тих невиних анђела, који су безусловно "морално чистији не само од других народа, него и од обожаваног мог руског народа". (По речима кореспондента.) Добро, нека су они одиста морално чистији од свих других народа на свету, а од руског, разуме се, поготову – међутим, прочитао сам у мартовској свесци "Весника Европе" извештај: да су Јевреји у Северној Америци, у јужним државама Северне Америке, бацили се свом својом снагом на многомилиону масу ослобођених Црнаца, узели их већ у своје руке, служећи се познатим и вечним својим "златним мрежама", користећи се незнањем и слабостима једног експлоатисаног племена. А чим сам то прочитао, одмах сам се сетио: мени је слична мисао падала на ум још пре пет година, то јест, да се Црнци, ослобођени ропства, неће ипак моћи спасти, јер ће ту младу жртву дочепати затим Јевреји, којих има пуно на свету. Помислио сам тада тако, и, уверавам вас, неколико пута ми се после још јављала та мисао, уз питање: "Како то да се ништа

не чује о Јеврејима? да новине не пишу о Јеврејима? кад су ти Црнци просто мајдан за Јевреје, који то и неће из вида изгубити !”

И дочекао сам; писале су новине; прочитао сам. Пре једно десет дана нашао сам у "Новом Времену" (No 371) допис из Ковна, врло карактеристичан: "Веле, тако су се Јевреји окомили на тамошње литванско грађанство, да га умало нису упропастили ракијом; једва су католички свештеници спасли јадне пијанце претећи им мукама у паклу и оснивајући међу њима друштва трезвености". Добронамерни и културни дописник, истина, јако се стидео због свога краја који још и дан данас верује у католичке свештенике и паклене муке, и зато је журио да саопшти да су се за католичким свештеницима дигли и културни тамошњи економисти, да су почели да оснивају сеоске банке, (да би спасли народ од зеленаша - Јевреја) и сеоске тргове, (да би дали могућност "сиромашној радничкој маси" да набавља најнеопходније намирнице по правој цени, а не по оној коју одређују Јевреји.)

Наводим што сам прочитао, а већ знам да ће одмах повикати: то још ништа не доказује, то је само зато што су и Јевреји потиштени и сиромашни; све је то само "борба за опстанак" коју једино глупак неће разумети; а кад Јевреји не би били тако сиромашни, напротив, богати, они би се показали као најхуманији људи, тако да би се цео свет задивио. Разуме се, сви ти Црнци и Литванци још су сиромашнији од Јевреја који пију њихову крв, па се ипак (прочитајте новине) гнушају такве трговине каква је Јеврејину обична. Затим, није тешко бити хуман и моралан онда кад си задовољан и весео; док, кад настане "борба за опстанак", нек нико близу не прилази! Рекао бих да то није баш тако анђеоско становиште. Напоследку, ја не сматрам она два извештаја, из "Весника Европе" и "Новог Времена", као врло важна и одлучујућа факта. Јер ако бисмо почели да пишемо историју тог међународног племена, нашли бисмо сто хиљада таквих, и још важнијих факата, тако да један или два више, и не броје.

Једно је ипак занимљиво, а то је следеће: ако вам, рецимо, у препирци, или просто у часу вашег размишљања, затребају неки податци о Јеврејима и њиховим делима – немојте ићи у јавне библиотеке, нити их тражите у старим књигама, или неким својим прибелешкама – не, немојте се трудити, не тражите и не замарајте се, него, не мичући се с места, не подижући се чак ни са столице, испружите само руку према првим и којим било новинама крај вас, и ту потражите на другој или трећој страни – увек ћете наићи на нешто о Јеврејима, и увек оно што вас занима, увек најкарактеристичније и увек једно исто – то јест, увек једни исти јуначки подвизи! Признаћете свакако да то нешто значи, нешто доказује, нешто открива, иако сте можда пука незналица што се тиче њихове четрдесетвековне историје. Рећи ће ми се, сигурно, да сви они које мучи мржња морају лагати. Природно, може се догодити и то: да сви до последњег лажу. Али тада се намеће друго питање: ако сви до последњег лажу зато што их мучи иста мржња, а откуд се појавила та мржња? ипак ваљда нешто значи та свеопшта мржња; "ипак нешто значи реч сви!" што рекао некад Бељински.

"Слободан избор места настањивања!..." Али, да ли је руски "староседелац" баш

тако потпуно слободан у избору места настањивања? Зар не трају још и сад она ранија, из времена ропства сељака заостала и нежељена ограничења да и руски сељак потпуно слободно бира место становања – тако да је на то већ одавно обратила пажњу и влада? А што се Јевреја тиче, зна се да су се њихова права у смислу избора места живљења, много проширила за последњих двадесет година. Виде се Јевреји у Русији сада и на таквим местима, где се раније никад нису виђали. Али се Јевреји и даље жале на мржњу и потиштеност. Иако можда нисам дубок познавалац јеврејског живота, једно знам сигурно, и могу се препирати око тога с ким било, а то је: да наш народ нема нарочиту, априорну, глупу, религиозну мржњу према Јеврејима, рецимо, у смислу оног: "Јуда је продао Христа!" Ако баш и чујемо то од деце или нејаких људи, цео наш народ ипак гледа на Јеврејина без икакве мржње. Педесет сам година ја то посматрао. Дешавало ми се да живим са народом, у маси народној, да спавам по касарнама на даскама. Било је тамо и Јевреја – и нико их није презирао, нико их није гонио, ни избацивао. Кад су се Богу молили (а Јевреји се моле вичући, и облачећи нарочито одело) нико се није чудило, нити им сметао, и није им се смејао – што је свакако требало очекивати од тако грубог народа као што су Руси. Напротив, посматрајући Јевреје, говорили су: "да им вера налаже да се тако моле", и пролазили су мимо њих мирно, и скоро одобравајући. Међутим, исти ти Јевреји су се много туђили од Руса; нису хтели заједно ни да једу; гледали су Русе некако са висине; (и шта мислите где? у затвору!) уопште, показивали су гађење и нетрпељивост према руском "староседелачком" народу. Тако исто и по војничким касарнама, и свуд по целој Русији: навратите, распитајте: вређају ли Јеврејина као Јеврејина, као Жидова, због вере и обичаја? Нигде их не вређају, нигде у целом народу. Напротив, уверавам вас, и у касарнама, и свуда, руски прост човек и сувише види и разуме (то не поричу ни сами Јевреји) да Јеврејин неће са њим да једе, да га се гади, избегава и ограђује се од њега колико игда може. И, шта наступа? Уместо да се Рус увреди због тога, наш прост човек мирно вели: "таква им је вера, због вере с нама не једу, и избегавају нас" – а не зато што су зли. И схвативши тако виши узрок, Рус широкогрудо извињава Јеврејина.

Понеки пут је мени падала на ум лудост да се питам: а шта би било да у Русији није три милиона Јевреја, већ Руса, а Јевреја осамдесет милиона? шта би било од тих Руса, и како би Јевреји према њима поступали? Да ли би дали да се Руси изједначе са њима у правима? Да ли би им дозволили да се слободно моле? Не би ли их одмах претворили у робове? И још горе! не би ли им и кожу скинули? Не би ли их сасвим искоренили, коначно упропастили, као што су радили с другим народима у старо доба, у почетку своје историје?...

Уверавам вас, у руском народу нема мржње с предрасудом према Јеврејима; има међутим можда ненаклоности према њима, особито понегде, и то врло јаке. Без тога, изгледа, не може да се прође, тога има, али то се не јавља зато што је Јеврејин Јеврејин, не из племенске и религиозне неке мржње, већ из других разлога, за које није крив староседелачки народ, него баш сами Јевреји.

III STATUS IN STATU. ЧЕТРДЕСЕТ ВЕКОВА ПОСТОЈАЊА

За мржњу, и то за мржњу с предрасудом – за то окривљују Јевреји Русе. А кад смо већ поменули предрасуде, како ви мислите: да ли Јеврејин има мање предрасуда према Русу, него Рус према Јеврејину? Или их има можда више? Показао сам вам на примеру: како се руски прост човек понаша према Јеврејину; а пред очима су ми писма Јевреја, не простих људи већ образованих, и ту видим колико има мржње према нашим човеку. А што је главно – Јевреји ти тако пишу, а сами то не опажају.

Да би се четрдесет векова опстало на земљи, то јест скоро од почетка историјског периода човечанства, и још у тако присном и снажном јединству; да би се толико пута губила своја територија и своја политичка независност, закони па и вера – губили се и опет се сваки пут повраћали, поново се рађали са ранијом идејом, иако у другоме облику; да би се поново изградили закони, па скоро и вера – да би све то било, треба народ жилав, необично снажан и енергичан народ; такав народ не би могао опстати без оног што се зове *status in statu*, и што је он чувао увек и свугде, кроз времена најстрашнијих, хиљадугодишњих лутања и гонења својих. Говорећи о *status in statu*, немам намеру да Јеврејима набацим кривицу. Питам се само: шта је управо тај *status in statu*? у чему је његова вечно непроменљива идеја, и шта је суштина те идеје?

Било би тешко, а и немогуће о томе говорити у кратком чланку; немогуће и из разлога што нису још дошла времена ни часови, без обзира на протеклих четрдесет векова – да човечанство каже завршну реч о том великом племену. Но ипак, не улазећи у суштину и дубину предмета, могле би се бар неке ознаке тога *status in statu* навести; макар само спољашње. Те ознаке су следеће: одвојеност и откинутост од свега што није Јеврејство; искључивост; вера у то да у свету постоји један једини моћни народ – Јевреји, док други, ако и постоје, треба их ипак сматрати као да не постоје. "Одели се од свих народа, изгради своју особеност, и знај да ћеш отада бити једини у Бога! Остале пак уништи или претвори у своје робове, или их експлоатиши. Веруј у победу над целим светом; веруј да ће ти се сви покорити. Гнушај се свих, и ни с ким се не дружи. И ако изгубиш земљу своју, и политичку личност своју, ако будеш расејан по целој земљи и међу све народе, свеједно – веруј у оно што ти је обећано, једном за увек, веруј да ће се тако збити, а међутим живи, и гнушај се, уједињуј се, експлоатиши и чекај, и чекај"... Ето у чему је суштина идеје тог *status in statu*. Затим, разуме се, постоје још и унутарњи, можда и тајанствени закони, који чувају ту идеју.

Кажете на то ви, господо образовани Јевреји и моји опоненти: "Све је то измишљотина! а "ако и постоји *status in statu*, (то јест, ако је пре постојао, јер сад су само још трагови ту) онда су једино гоњења довела до њега, гоњења су га створила, гоњења религиозна, средњевековна па и ранија; појавио се тај *status in statu* једино по потреби самозаштите. А ако се још продужује, нарочито у Русији, то је зато што Јеврејин још није стекао права која има Рус". – А ја ево како мислим: и кад би Јеврејин био изједначен у правима са Русом, не би се нипошто одрекао свога *status in statu*. Приписивати *status in statu* само гоњењима и потреби самозаштите – није

тачно. Недостало би стрпљења за самозаштиту кроз дугих четрдесет векова! дојадило би чувати себе толико времена! Најјаче цивилизације света нису се одржале ни за половину од четрдесет векова; губиле су своју политичку снагу и племенски облик. Није ту самозаштита главни разлог, већ једна идеја, која вуче, покреће и носи; нешто силно, светско и дубоко, о чему човечанство можда још нема снаге да каже последњу реч – као што сам уосталом већ рекао.

Да је религиозни карактер у тој идеји пресудан – нема сумње. – Промисао над тим народом, под, именом првобитног Јехове, наставља да са својим идеалом и својим заветом води свој народ непоколебљивом циљу – то је јасно. Не може се, понављам, ни замислити Јеврејин без Бога! и ја не верујем образованим Јеврејима атеистима! сви су они једно, и Бог зна шта још чека свет од образованог Јеврејства! У детињству сам читао и слушао о Јеврејима легенду: да они још увек чекају Месију, сви, почев од најобичнијег Жидова до најученијег, филозофа и кабалиста - рабина; сви они верују да ће их Месија поново скупити у Јерусалиму, и бацити пред њихове ноге васцели свет. И да зато Јевреји у огромној већини бирају једно занимање – трговину златом, и свим оним што се брзо претвара у злато – да их Месија не би затекао у правој отаџбини, да се поседом не би везали за земљу туђинаца, већ да имају све само у злату и драгоценостима, како би то лакше собом понели када

Засија, засветли зрак зорице,

завуче кимвал, и тимпан и цевчице;

и злато и благо и светиње

крену у стари храм Палестински...

Све сам то, понављам, слушао као легенду; али верујем да та вера у суштини постоји код свих Јевреја као инстинктивно неодољива чежња. А да би се сачувала једна таква вера, потребно је, разуме се, да се сачува и најстрожији *status in statu*. Он се и чува, – Дакле, не само гоњење, већ је идеја била и остала разлог за *status in statu* ...

Ако заиста постоји такав нарочити, унутарњи, строги ред код Јевреја, који их везује у нешто цело и самостално, онда треба размислити: да ли треба дати потпуно изједначење њихових права са правима домородаца. Природно, све што захтева човечност и хришћански закон – то се све мора учинити за Јевреје. Али ако Јевреји, са свима особинама свога поретка, своје племенске и релigioзне одвојености, са свима особинама својих правила и принципа који су сасвим противни идеји према којој се, бар до сада, развијао цео европски свет – ако они са свим тим затраже и потпуно изједначење у свим постојећим правима са домородцима – не би ли они тада добили и нешто више, нешто сувише, нешто што немају домородци? Јевреји ће, разуме се, указати на друге странце: "Како су ето они, рећи ће, изједначени или приближно изједначени са Русима; Јевреји међутим имају много мање права него

сви остали туђинци; то зато, рећи ће, што се нас, Јевреја, плаше, јер смо тобож штетнији од свих других. А чиме је то Јеврејин тако штетан? Ако јеврејски народ има рђавих особина, то је баш отуд што га руски народ на то навраћа, својим руским невоспитањем, својом необразованошћу, својом неспособношћу да буде самосталан, својим недовољним економским развитком; руски народ сам тражи посредника, предводника, старатеља, повереника; сам га зове; сам му се предаје. Погледајте како је у Европи: тамо су народи снажни и независни духом, национално јако развијени, од вајкада радни и навикнути на рад – и зато се тамо не боје да Јеврејима даду сва права. Да ли се у Француској говори да је штетан *status in statu* тамошњих Јевреја?"

Разлагање то је доста умесно, али се намеће једна примедба: Јеврејима је дакле тамо лепо где је народ још некултуран, или потиштен, или економски мало развијен – ту им је дакле потаман! Али онда, уместо да својим утицајем подижу ступањ образовања, појачају знање, створе економску способност код домородаца – напротив, ма где да се Јевреји настане, тамо се још више понижава и квари народ, још више страда човечанство, још ниже пада ступањ образовања, још се одвратније шири безизлазно нечовечна сиромаштина, а са њом и очајање.

Питајте по нашим покрајинама староседеоце: шта покреће Јевреје, и шта их је покретало толико векова? Добићете једногласан одговор. "Немплосрђе! то немилосрђе их је покретало толико векова; жеђ да се напију нашег зноја и крви!" И заиста, сва делатност Јевреја у тим нашим покрајинама састојала се само у томе, да се староседеоци доведу у колико је могуће безизлазнији положај према њима, а они да се користе тамошњим законима. А они су увек налазили могућности да се користе правима и законима. Увек су знали да буду пријатељи оних од којих је зависио народ; у том смислу бар не би требали да ропћу на своја мала права у сравњењу према правима домородаца. Довољно су права Јевреји имали, тих права над домородцима. Шта је било – кроз деценије и столећа – шта је било са руским народом свуда онде где су се досељавали Јевреји – о том сведочи историја наших руских покрајина. Наведите, ако можете, још неко друго племе од руских ннородаца, које би у том смислу, смислу ужасног дејства, могло да се упореди са Јеврејима? Такво племе нећете наћи! Јевреји су у том смислу очували сву своју оригиналност међу другим страним племенима у Русији. А разлог је, разуме се, тај њихов *status in statu*, тај дух који одише немилосрдношћу према свему што није јеврејско; то непоштовање према ма којем народу и племену, и према сваком људском бићу, ако оно није Јеврејин. И какво је оправдање у томе: што народи на западу Европе нису дали да их Јевреји потчине, из чег дакле излази: да је руски народ сам себи крив. Зато што се руски народ, покрајинац, показао много слабији од европских народа (а слабији услед тешких вековних својих политичних трзавица) зато га зар експлоатацијом треба још јаче пригњечити, коначно придавити? место да му се пружи помоћ!?

Они се позивају на Европу, на Француску, на пример – но ја држим да је и тамо био штетан *status in statu*. Разуме се, хришћанство и његова идеја пали су тамо не кривицом Јевреја, већ кривицом оних народа; но ипак се мора признати надмоћ

Јевреја и у Европи, где су такође заменили све раније идеје својима. О, наравно, човек је одувек и кроз сва времена обожавао материјализам, и био склон да види и разуме слободу само тако ако себе обезбеди купећи новац свима средствима и чувајући га. Али се те тежње ипак нису тако отворено и тако изазивачки уздизале до вишег принципа, као што је случај у нашем деветнаестом веку. "Свак за себе, и једино за себе, и сваки додир са људима једино због себе", – то је морални принцип већине садашњих људи;* (* Основна идеја буржоазије, која је заменила крајем прошлог столећа ранији поглед на свет, постала је главна идеја целог данашњег столећа и целог европског света – Ф. М. Достојевски.) и не рђавих људи, већ људи радних, који не убијају и не краду. А немилосрђе према нижем сталежу, и опадање братства, и експлоатација сиротиње од стране богаташа разуме се, свега је тога било и раније, и увек, али се није уздизало на степен правде, и науке, већ је хришћанство то осуђивало; сада, напротив, сматра се то као врлина. Нису дакле узалуд свуда по берзама господари Јевреји; нити узалуд управљају они капиталима, нити су узалуд они сведржитељи кредита; понављам, нису узалуд они богови целе међународне политике!

Шта ће бити у будуће, знају Јевреји: ближи се њихово царство, њихово потпуно царство! Ближи се коначна победа оне идеје, пред којом ће се уклонити осећања човекољубља, жеђ за истином, хришћанска осећања, национални па чак расни понос европских народа. Ближи се материјализам, слепа, животињска жуд за личним материјалним обезбеђењем, жуд за личним нагомилавањем новца с помоћу свих средстава; то ће се сматрати као виши циљ, као разумно, као слобода, уместо хришћанске идеје спасења с помоћу што тешњег моралног и братског јединства људи. Неко ће се можда насмејати а рећи: да томе нису криви Јевреји. Разуме се да нису само Јевреји криви; али ако су Јевреји стекли надмоћ у Европи баш онда, кад су тамо узела маха та нова њихова начела, и прешла већ у морални принцип – онда се сигурно може рећи да су Јевреји тамо били од утицаја. Моји опоненти подвлаче: да су Јевреји, напротив, сиромашни, свуда су сиромашни, а у Русији поготову; и да је само цвет Јевреја богат, банкар и краљеви берза, док су остали, безмало девет десетина, буквално просјаци који се пребијају за парче хлеба, нуде посредништк4а, траже да на који било начин зараде неки грош. Да, то је, чини ми се, истина, али шта то значи? Не значи ли то да у раду Јевреја (то јест њихове огромне већине) у експлоатацији њиховој има нечег неправедног и неприродног, нечег извештаченог, што само собом доноси казну. Јеврејин зарађује као посредник, тргује дакле туђим трудом. Капитал је нагомилани труд; Јеврејин воли да тргује туђим трудом! Али све то не мења ни у колико оно што смо рекли. Зато богати Јевреји све снажније и чвршће владају човечанством, и жуде да свету наметну свој облик и своје биће. Кад се о том говори, Јевреји увек вичу: и међу њима има добрих људи! О, Боже! Па зар се сад о томе ради? Није реч о добрим и рђавим људима. Зар међу Јеврејима да нема и добрих људи? Зар је покојни, париски Џемс Ротшилд био рђав човек? Говори се овде уопште о Јеврејству, и о њиховој идеји која је обузела цео свет уместо "промашеног" хришћанства.

IV ЖИВЕЛО БРАТСТВО!

Али шта ја то управо говорим, и чему? Да нисам збиља и ја непријатељ Јевреја? Да није можда истина оно што ми пише једна, по моме мишљењу, и без сумње племенита и образована девојка, Јеврејка, (што се лако види по њеном писму, по искреним, жарким осећањима израженим у њему) – да сам ја непријатељ тога "несрећног племена, које "у сваком згодном случају тако силно нападам" "Ваше презрење према жидовском племену, које само о себи мисли", и т. д., очигледно је". – Није тако! против те очигледности се буним, и тај факт оспоравам. Напротив, ја говорим и пишем, да – "све што хуманост и праведност налажу, све што тражи човечност и хришћански закон – све то да се мора учинити за Јевреје". Те сам речи и раније већ написао, а сад им додајем: без обзира на размишљања која сам овде изложио, ја стојим ипак на становишту проширења јеврејских права у руском законодавству, и, ако је само могуће, стојим за потпуно изједначење њихових права са правима домородаца. Премда они у појединим случајевима можда већ и сад имају више права или, боље рећи, имају више могућности да се њима користе, него Руси. Долази ми сада и нешто друго на ум: оваква, рецимо, фантазија: Шта би било ако би се, на неки начин, заљуљала и пала наша сеоска општина која штити нашег једног сељака од толиких зала – и ако би тада тог ослобођеног сељака, тако неискусног, тако невештог да се сачува од саблазни, и кога је дотле општина држала под туторством – ако би напали на њ Јевреји свом својом масом? Шта би било онда? Онда би он за један часак пропао; – сва његова имовина, сва моћ његова, пала би већ сутрадан под власт Јевреја, и настало би време горе од времена мужичког ропства, и горе од времена татарског!

Али без обзира на све "фантазије", и на све што сам раније већ написао; ја сам ипак за потпуно и коначно изједначење права – јер је то Христов закон, јер је то хришћански принцип. Али ако је тако, због чега сам онда исписао толико страна, и шта сам хтео да докажем, ако тако сам себи противуречим? Али у томе баш и јесте ствар, што ја сам себи не противуречим, и што са руске стране, са стране домородаца, нити има, нити видим препреке за проширење јеврејских права. И зато тврдим: те препреке леже несравњено више на страни Јевреја, него на страни Руса; и ако досад није створено оно што би се свим срцем желело, томе је несравњено мање крив Рус, него Јеврејин. Слично ономе што сам причао: да прост Јеврејин неће да се дружи, ни да једе са Русима, а Руси не само што се не љуте, нити се свете за то, већ напротив, одмах разумеју и правдају Јеврејина говорећи: "то је зато, што је таква његова вера" – слично томе и код интелегентног Јеврејина врло често видимо неизмерно и охоло предубеђење према Русу.

Ах, ето их где вичу: они воле руски народ! један ми је чак писао: брине се због тога што руски народ нема религије и нимало не разуме своје хришћанство. Ово је, од једног Јеврејина, мислим, и одвећ претерано; и јавља се питање: како схвата хришћанство баш тај образовани Јеврејин? Та сујета и охолост у јеврејском карактеру за нас Русе је једна врло тешка ствар. Ко је од двојице, Рус или Јеврејин, мање способан да разуме онога другог? Могао бих се заклети да ћу пре оправдати Руса: код Руса бар нема (никако нема!) религиозне мржње према Јеврејину. А осталих предубеђења, где је, код кога је, више? Јевреји запомажу како су толико

векова били угњетавани и гоњени; како су и сад угњетени и гоњени, и како о томе треба да воде рачуна они који осуђују јеврејску нарав. Лепо! водићемо о томе рачуна; можемо чак доказати да се у интелегентном слоју руског народа више пута чули гласови у прилог Јевреја. А Јевреји; да ли су узимали, и да ли узимају у обзир жалећи се и окривљујући Русе, да ли су узели у обзир толико векова гонења и угњетавања које је поднео сам руски народ? Је ли могуће тврдити да је руски народ поднео мање беда и зала кроз своју историју, него Јевреји? је ли могуће тврдити: да није баш Јеврејин био онај који се удруживао с руским гониоцима, да ли је Јеврејин, купујући у доба ропства руски народ, био и сам руски гонилац? Све је то било, постојало, то је историја и историјски факт, али ми никад нисмо чули да би се Јевреји због тога кајали – а оптужују руски народ што њих недовољно воли.

Али, нека! Доћи ће ваљда потпуно духовно јединство народа, без икакве разлике у правима! И због тога, и пре свега молим своје противнике и кореспонденте Јевреје, да буду према нама Русима предусретљивији и праведнији. Ако је њихова охолост, ако је њихова свагдашња "заједљива одвратност" према руском народу само предубеђење, једна "историјска израстао", а не крије се у томе дубока тајна њиховог закона и поретка, – онда нека се све то рашчисти што пре, и да се окупимо уједињени духом, као браћа, ради узајамне помоћи и великог подвига служења нашој земљи, држави, и домовини нашој! Узајамна пребацивања нека се ублаже, нека ишчезне стална егзалтација у тим пребацивањима, која сметају јасном разумевању ствари. А за руски народ можемо јамчити: он ће примити Јеврејина као свог брата, без обзира на разлику вере, а уважавајући искрено историјски факт који је у основи те разлике; али, ради братства, ради потпуног братства, потребно је братство с обеју страна. Нека и Јеврејин покаже бар нешто братског осећања, да би Руса ободрио. Знам, у Јеврејском се народу може наћи доста људи, који траже да се уклони неспоразум; људи човекољубивих; ја нећу да то прећутим и да кријем истину. Но баш зато, да ти корисни и човекољубиви људи не би клонули духом, да колико толико ослабе њихово предубеђење, и тиме се олакша почетак дела – желим ја проширење права јеврејског племена, по могућности бар толико колико се сам јеврејски народ покаже способан да прими, и да се користи тим правима без штете по Русе. Могло би се одмах сад понешто уступити, односно учинити с руске стране, поћи неколико корака напред... Питање је само: могу ли ти нови и добри Јевреји што учинити, колико су сами они способни за ново и прекрасно дело правог братског јединства са људима њима туђим по вери и крви?

V ПОГРЕБ "СВЕЧОВЕКА"

О многом чему сам хтео да поразговарам у мартовском броју свог "Дневника". А ето се опет некако десило да је оно о чему сам хтео рећи само неколико речи, заузело све слободно место. Колико је тема о којима се већ скоро годину дана спремам да говорим, а никако не могу. Требало би о многом чему много рећи, а како бива да се не може да каже много, човек се онда и не подухвата.

Хтео сам овог пута, мимо разних "важних" тема, да кажем макар узгред две-три речи о уметности. Гледао сам Росија у Хамлету, и закључио сам да сам место

Хамлета гледао господина Росиа. Али боље да не говорим о томе кад већ не могу све да кажем. Хтео бих да поразговарам (само мало) о слици Семиградског. А најрадије бих казао бар две речи о идеализму и реализму у уметности, о Рјепину и о Рафаелу, – али ми изгледа да све то морам одгодити до згоднијег времена. Такође хоћу, мало опширније само, да напишем нешто о неким писмима примљеним за време издавања "Дневника", а нарочито о анонимним писмима.

Једно ћу од тих писама и да изнесем – не анонимно – него писмо врло познате госпођице Л., младе девојке, Јеврејке, с којом сам се упознао у Петрограду, и која ми пише сада из М. Са госпођицом Л., коју иначе много поштујем, никада нисам говорио о "јеврејском питању", премда је она, како се чини, озбиљна и строга Јеврејка. Некако чудно се десило да је то писмо стигло сад, кад сам довршио готово цело поглавље о Јеврејима. Било би можда и одвише да говорим даље све о једној те једној теми. Али овде неће бити речи о истој теми; а ако делимично и буде, показаће се сасвим друга, супротна страна питања, а уједно као и неки наговештај за његово решење. Нека ми госпођица Л., виликодушно опрости што себи дозвољавам да овде изнесем њеним речима онај део писма где се говори о погребу доктора Хинденбурга у М. – под којим утисцима је она и написала те редове, тако топле, и дирљиве по својој искрености. Понављам опет: писала је то једна Јеврејка, и та осећања су осећања једне Јеврејке.

"Ово пишем под дубоким утиском од погребног марша. Био је то погреб доктора Хинденбурга, човека старог осамдесет и четири године. Пошто је био протестант, лежао је прво у цркви, а потом је однесен на гробље. Таквог саосећања, таквих из душе потеклих речи, тако врелих суза, нисам још никад видела, приликом погребња... Умро је стари у таквој беди, да нису имали чиме да га сахране...

"Педесет и осам година је радио у М.; и колико је добра учинио за то време! Када бисте само знали, Фјодоре Михаиловићу, какав је то био диван човек! Био је лекад и акушер; његово име ће овде бити сачувано за потомство, о њему се већ сад причају приче; сав га је прост народ звао оцем, волео га, обожавао, и тек после његове смрти разумео, колико је у њему изгубио. Док је још лежао у ковчегу (у цркви), није било, чини ми се, човека који није дошао да га оплаче, да му ноге пољуби; нарочито сироте Јеврејке, којима је тако много помагао, плакале су и молиле се Богу да оде право у рај. Данас нам је дошла наша бивша куварица, необично сиромашна жена, и причала како јој је доктор, приликом рођења њеног последњег детета, видећи да ничега у кући нема, дао тридесет копејки да се скува супа, и како је затим сваког дана долазио и остављао по двадесет копејки. А кад је видео да је жени боље, послао јој је пар јаребица. Исто је тако, кад су га позвали некој јако сиромашној породиљи, (такве су се њему баш и обраћале) и кад је видео да дете нема у шта да се повије, скинуо са себе кошуљу, и дао своју мараму, (глава му је увек била повезана марамом) да се поцепају у пелене.

"Тако је, прича се, лечио и неког сиромашног Јеврејина дрводељу; потом, кад се разболела његова жена, и њу, па и децу. Сваког божјег дана је двапут свраћао, и кад их је све подигао, упитао је Јеврејина: Чиме ћеш ми сад платити? Овај му је

одговорио да ништа нема сем једне једине козе, коју ће још тога дана гледати да прода. Тако је и урадио, продао козу за четири рубље, и донео доктору новац. Доктор тада даде своје момку још дванаест рубаља, уз оне четири, и посла га да купи краву; а дрводељи је међутим рекао да иде кући. После једног часа одвели су дрводељи краву, и рекли му: да је доктор нашао да козје млеко није за њих здраво.

"Тако је проживео цео свој живоз. Било је случајева, да је давао сиромашнима по селима око тридесет и четрдесет рубаља. Зато су га и сахранили као свеца. Сви сиромашци су затворили радње и поврели за ковчегом. Јеврејски је обичај да малишани на погребима певају псалме; забрањено им је међутим да певају те псалме при пратњама иновераца. Али овом приликом су дечасти ишли пред ковчегом, за време пратње, и гласно певали псалме. По свима синагогама молило се за докторову душу, баш као што су звона на свима црквама звонила за време пратње. Ишла је и војна музика; а јеврејски музиканти су отишли сину покојниковом да моле за допуштсњс, и част, да и они свирају за време погребња. Сви сиромашни Јевреји су донели ко десет ко пет копејки, за венац; богати Јевреји дали су много, и спремили диван, огроман венац од свежег цвећа, са белим и црним тракама по страни, на којима су златним словима биле набројане докторове главне заслуге, као, на пример, уређење болнице, и томе слично – нисам могла да запазим шта је све било написано, али зар је и могуће побројати све његове заслуге!

Над гробом су му држали говор протестански пастор и јеврејски рабин, и оба су плакали. А стари доктор је лежао у старом, излизаном мундиру, и глава му је била повезана старом марамом – мила његова глава – и чинило се да само спава, тако је свежа била боја његовог лица".

VI ПОЈЕДИНАЧНИ СЛУЧАЈ

То је тек појединачан случај – рећи ће се. Излази, господо, да сам опет ја крив: што видим у појединачном случају ако не почетак решења свих питања, оно бар "јеврејс 82;ог питања", како сам и назвао другу главу свога "Дневника".

Зашто сам старчића доктора назвао "свечовеком"? Он није био свечовек, него, боље, свачији човек. Тај град М. је велики губернијски град на западном крају, и у том граду има много Јевреја, па Немаца, Руса, разуме се, и Пољака и Литавца – и ето сви они, све те народности признале су праведнога старчића, свака за свога. Он сам био је протестант, и Немац, потпун Немац: начин на који је купио краву, и послао је сиромашном Јеврејину, права је немачка шала. Прво га је збунио: "Чиме ћеш ми платити"? Наравно, сиромашак, продајући последњу козу да би платио "добротвору", није нимало роптао, напротив, горко је у души патио што коза стоји свега четири рубље, међутим "јадни старчић, који ради за све њих сиромаше, треба такође да живи и шта су четири рубље за сва добротворства која је учинио породици?" А старчић, луд на своју руку, смеши се и срце му гори: "Сад ћу ја њему, невољнику, показати нашу немачку шалу!" Сигурно се слатко смејао у себи када су одвели краву Јеврејину; живахнуо је духом. А сву ноћ затим можда је

провео у бедној колеби какве сиромашне Јеврејке-породиље – премда би за осамдесетогодишњег старца било добро баш да проспава ноћ, да одмори старе, уморне кости.

Да сам сликар, ја бих насликао нешто у том "жанру:" ноћ код Јеврејке породиље, Ја необично волим реализам у уметности. Али код већине савремених наших реалиста нема моралне усредсређености у сликама, како се изјаснио недавно један велики песник и утанчани уметник, говорећи са мном о слици Семиградског. У мотиву за "жанр", који сам малочас предложио, било би те усредсређености, чини ми се. А и уметник би имао за се раскошан мотив. На првом месту, идеална, тако рећи немогућа сиромаштина јеврејске кривојаре. Ту би се могло унети и много хумора, и који би необично пристајао, јер је хумор оштроумље дубоког осећања – мени се много свиди то упоређење. Са утанчаним осећањем и умом уметник може много што да изведе из збрке сиротињских предмета и домаћих ствари у сиромашној кривојари – али нас том забавном збрком одједанпут и уједа за срце! Осветлење би могло бити изведено врло занимљиво: на кривом столу догорева лојана, отопљена свећа, а кроз једини, ињем засути и залеђени прозор пробија зора новог дана, новог и тешког дана за сиромашне људе. Измучене породиље често рађају у зору сву ноћ се муче а ујутру роде. Уморни старчић доктор, тренутно оставивши мајку, прима дете. Али дете нема у што да увије; пелена нема, ни крпа нема; (дешава се и таква сиромаштина, господо, кунем вам се; дешава се најчистији реализам, реализам који тако рећи иде до фантастичности) праведни старчић дакле скида свој стари мундир, скида са себе рубашку и цепа је за пелене. Лице му је строго и замишљено. Сироти новорођени Јеврејчић праћака се пред њим на постели; Хришћанин прима Јеврејчића у руке, и повија га рубашком са својих леђа. Ето решења јеврејског питања, господо! осамдесетогодишње наго и дршћуће попрсје докторово могло би да заузме видно место на слици; а да и не говорим о лицу старчевом, и лицу младе намучене породиље, која посматра своје новорођенче и забављање докторово са њим. Све то гледа одозго Христос, и доктор зна то: "Овај сироти Жидовчић ће порастати, па ће сигурно и он скинути са леђа рубашку и дати је хришћанину, сећајући се приче о своме рођењу" – с наивном и благородном вером мисли старчић у себи. Да ли ће тако бити? Вероватније него ишта, неће; али рецимо да може и да се догоди. Боље од свега, на овој земљи, јесте веровати: да може да се деси, и да ће се десити. И доктор је у праву што верује, јер се на њему већ и збило: "Испунио сам ја дужност, испуниће је и други: по чему сам ја бољи од других?" – поткрепљује он себе аргументом. Уморна старица Јеврејка – мати породиљина, у дроњама, ради нешто крај пећи. Јеврејин, који је изашао да донесе прегршт иверја, отвора врата колебе, и хладни колупови ваздуха улазе тренутно у собу. На поду, на памучној простирци, чврсто спавају два мала Јеврејчића. Једном речи, подробности би се могле лепо удесити. Чак тридесет бакарних копејки на столу, које је доктор избројао за супу породиљи, могле би бити згодна појединост – бакарни стубић парица од по три копејке, брижљиво поређан, не разбацан. И седеф би могао бити насликан, као на слици Семиградског; дивно је тамо насликано парче седефа! Треба знати да понекад докторима дају, да не би много плаћали новцем, неке лепе стварчице. Дакле докторова седефска кутија за цигаре, стављене крај бакарног стубића. Свакако би слика испала са

"моралном усредсређеношћу".

Појединачан случај! Пре две године, однекуд (заборавио сам) са југа Русије, јављено је за неког доктора, који тек што је био изашао из купатила, једног топлог дана, свеж, бодар, и журио кући да што пре попије кафу, па зато није хтео да оде и помогне једном дављенику кога тек што су извадили из воде – иако га је мноштво света молило. Чини ми се да су му после и судили. А можда је тај човек био баш образован човек, човек нових усеђења и прогресиста, који је узазумно тражио нове опште законе и права за све, одбацујући поједине случајеве. Сматрао је можда чак да поједини случајеви ометају ствари, одгађајући опште решење питања и да за поједине случајеве вреди: "што горе, то боље" Али је без појединих случајева тешко остварити општа права. Онај свачији човек, иако је појединачан случај, окупио је над својим гробом читаву варош. И руске жене и сиромашне Јеврејке заједно су љубиле његове ноге у ковчегу, заједно се гурале око њега, заједно плакале. Педесет и осам година служења човечанству у томе граду, педесет и осам година неуморне љубави – ујединиле су над његовим гробом све у једно опште одушевљење и опште ¶ 089;узе. Испраћа га цео град, звоне звона свих цркава, певају се молитве на свима језицима. Пастор са сузама у очима говори пред још отвореном раком. Рабин стоји по страни, чека, и кад заврши пастор, замењује га он, и такође пролива чисте сузе. У том часу као да се решило "јеврејско питање"! Јер су се пастор и рабин сјединили у заједничкој љубави, и скоро се загрлили над том хумком на очиглед и Хришћана и Јевреја. Не мари ништа што ће се, кад се разиђу, сваки опет латити старих предрасуда. Стална кап дуби камен, а ти "свељуди" побеђују свет уједињујући га; предрасуде бледе са сваким појединим случајем, док их најзад не нестане.

О старцу ће остати само легенда, пише г-ца Л., такође Јеврејка, и која је такође плакала над "милом главом" човекољупца. А легенде су – први корак ка остварењима; оне су жива успомена и стална опомена на те "победиоце света", којима припада цела земља. А ако смо прожети вером да су они заиста победиоци света, и да ће такви заиста "наследити земљу", онда смо се скоро већ и ујединили, у свему. Све је ово врло просто, и тешко је, чини ми се, само једно: да човек буде убеђен да се велики број састоји од јединица, и да се распада ако јединица нестаје. Појединци доносе мисао, дају веру, претстављају жив опит, дакле и доказ. Узалуд је чекати да сви постану тако добри као појединци, или да их буде много: не треба много таквих, да се спасе свет, јер су појединци врло јаки. А ако је тако, зашто да се не уздамо!